

ძველმართლმადიდებელი ეკლესია საქართველოში

ზურაბ მურვანიძე

თეოლოგიის პროგრამის მაგისტრანტი
სულხან-საბა ორბელიანის უნივერსიტეტი

სამეცნიერო ხელმძღვანელი: **ბექა მინდიაშვილი**

ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის ასოცირებული პროფესორი

შესავალი

საქართველოს ისტორია, და კულტურა, ერთი მხრივ, მჭიდროდ არის დაკავშირებული ქრისტიანობასთან, ხოლო მეორე მხრივ, გამოირჩევა რელიგიური შემწყნარებლობით.

საკვლევი თემა ეხება ძველმართლმადიდებელი ეკლესიის რელიგიათმორისი ისტორიული, ანთროპოლოგიური გზისა და გამოცდილების შესწავლას საქართველოს უახლეს და თანამედროვე ეპოქაში. ძველმართლმადიდებელთა ეპარქიები მოიცავს თბილისს, გურიისა და სამეგრელოს რეგიონებს.

აქტუალურია მათი რელიგიური ცხოვრება-პრაქტიკის, სოციალური და კულტურული როლის წარმოჩენა საქართველოს სამოქალაქო ცხოვრების განვითარებაში. აქამდე მოღწეული წერილობითი და სხვა სახის მასალები ერთგვაროვანია, ძალზე მწირია და სუბიექტური, ხშირია ტერმინოლოგიური შეცდომები და ზედაპირული დეფინიციები. ზემოთქმულის გამო ეს საკითხი შესწავლას იმსახურებს.

კვლევის მიზანი იყო სისტემური და ფართო კვლევის ჩატარება ძველმართლმადიდებელთა რელიგიურ, სოციალურ, ეკონომიკურ და კულტურულ როლთან დაკავშირებით, მათი წვლილის შესწავლა ტოლერანტული გარემოს ჩამოყალიბების პრო-

ცესში და შეკრებილი ინფორმაციის აქტუალიზაცია საზოგადოებაში. მთავარი საკვლევი საკითხებია: ძველმართლმადიდებელთა საკრებულოების საქართველოში დაარსების ისტორია, რელიგიური თავისებურებანი და ამასთან დაკავშირებული თეოლოგიური ასპექტები, ინკულტურაციის პროცესი და თანამედროვე გამოწვევები.

კვლევის მეთოდოლოგია შეიცავდა სამიზნე ჯგუფის შესახებ არსებული ინფორმაციული წყაროების მოძიებას, შესწავლას და ობიექტური პოზიციიდან ანალიზს; საველე კვლევას სასულიერო და საერო პირების ჩართულობით (ფოთისა და თბილისის ეპარქია).¹

1. ძველმართლმადიდებლობა (მოკლე მიმოხილვა)

ძველმონესე მართლმადიდებლები (ძველმართლმადიდებლები) წარმოადგენენ ანტირეფორმატულ მიმდინარეობას რუსეთის მართლმადიდებელ ეკლესიაში. ძველმონესე მართლმადიდებელთა გამოყოფა რუსეთის ოფიციალური ეკლესიიდან და „დარჩენა“ ძველ წესზე (როგორც თავად მიიჩნევენ) უკავშირდება XVII საუკუნის შუა წლებში რუსეთის პატრიარქი ნიკონის (1605-1681) მიერ გატარებულ რეფორმას, რასაც საერო და სასულიერო პირთა ნაწილი შეეწინააღმდეგა.² მორწმუნეთა ნაწილის მიერ რეფორმათა მიუღებლობამ ოფიციალურ ეკლესიასა და ანტირეფორმატორთა შორის დაპირისპირება გამოიწვია და საეკლესიო სქიზმაში გამოიხატა. სქიზმას, იმავე „რასკოლს“, რომელიც დაიწყო 1653 წლიდან,³ წინ უსწრებდა

1 ოთხი ინტერვიუ ჩაწერილია ნაშრომის ავტორის (ზ. მურვანიძის) მიერ, ფოთის ეპარქიაში: (მალთაყვა, ფოთი) ფოთის ეპისკოპოს მეუფე ბასილთან (მაშინინი) და სამრევლოს წევრებთან აგვისტო 14, 2024. და თბილისის ეპარქიაში (თბილისი, „აფრიკის“ დასახლება) საქართველოს ძველმართლმადიდებელი ეკლესიის არქი-ეპისკოპოს პავლესთან (ხორავა), აგვისტო 6, 2024. შენიშვნა: ზოგ ადგილას მრევლის წევრები მათივე თხოვნის გათვალისწინებით ნახსენები არიან ფსევდონიმებით: მაგ., „ფოთელი“ და სხვ. (ზ.მურვანიძე)

2 დავით თინიკაშვილი და ზურაბ ჯაში, „მსოფლიო რელიგიები“ (თბილისი, 2011), 171

3 არქიეპისკოპოსი პავლე ხორავა, „გზა - მართლად სავალი II, გრანდიოზული დივერსია“, ყაჩაღთა კრება, (თბილისი, 2017) 139

მიზეზი: პატრიარქ ნიკონის ინიციატივით რეფორმების გატარება გარკვეულ საკითხებთან დაკავშირებით. რეფორმის მიზანი იყო რუსული და ბერძნული საეკლესიო ლიტერატურის თანხვედრაში მოყვანა ბერძნული მოდელის მიხედვით⁴ (ლიტერატურა, რელიგიური წესები და პრაქტიკა).⁵ რეფორმების მოწინააღმდეგე ჯგუფს წარმოადგენდნენ დეკანოზი აბაკუმ პეტროვი, კოლომნის ეპისკოპოსი პავლე, ბერი აბრაამი, დიაკონი ფიოდორი და სხვები.⁶ „რასკოლი“ (განხეთქილება) 1666-1667 წლების კრების შედეგად შეჩვენებულ იქნა რუსეთის მართლმადიდებელი ეკლესიის მიერ.⁷

4 „XVII საუკუნის რუსეთის საეკლესიო განხეთქილება“ - პროტოპრესვიტერი იოანე ბელევეცი ლენინგრადის სასულიერო აკადემიის პროფესორი, ღვთისმეტყველების მაგისტრი, XVII საუკუნის რუსეთის საეკლესიო განხეთქილება (საქართველოს ძველმართლმადიდებლური ეკლესიის ოფიციალური საიტი), https://www.oldorthodox.ge/istoria_xvii_saukunis_rusetis_saeklesio_reforma.html ; მარტი, 28, 2024; Борис П. Павлович , „Б. П. Кутузов. Предисловие к книге «Церковная «реформа» XVII в. как идеологическая диверсия или национальная катастрофа»“, (Источник: Русская Православная Старообрядческая Церковь, 30 мая 2012), https://ruvera.ru/articles/bp_kutuzov_predislovie_k_knige_cerkovnaya_reforma_xvii_v?fbclid=IwAR2SXvEraAyuPhg3Um4Z10gDd78geThzAChDAgmbib5MOWxTaBcgW-t0Yw_aem_AckryNlmWPOcGO1FNbnQxO47Ry3-3V7Fv3HijlgrrcUc7eipQ_JLld2cOyVgP2E1OSQYD5b_8pOxFzgjvEuzTn6, აპრილი 11, 2024;

5 ნუგზარ პაპუაშვილი „მსოფლიო რელიგიები საქართველოში“ (თავისუფლების ინსტიტუტი) თბილისი, 2002, 71

6 4 ტოლერანტობის ცენტრი (მომზად. ნუგზარ პაპუაშვილისა და არქიეპისკოპოსი პავლე ხორავას მასალების მიხედვით), „ძველმართლმადიდებლები“ რელიგიური მრავალფეროვნება საქართველოში, მთ. რედ. ბექა მინდიაშვილი, გამოცემა მომზადებულია საქართველოს სახალხო დამცველთან არსებული ტოლერანტობის ცენტრის მიერ.), (2021), 212 Борис П. Павлович, „Б. П. Кутузов. Предисловие к книге «Церковная «реформа» XVII в. как идеологическая диверсия или национальная катастрофа»“, (Источник: Русская Православная Старообрядческая Церковь, 30 мая 2012), https://ruvera.ru/articles/bp_kutuzov_predislovie_k_knige_cerkovnaya_reforma_xvii_v?fbclid=IwAR2SXvEraAyuPhg3Um4Z10gDd78geThzAChDAgmbib5MOWxTaBcgW-t0Yw_aem_AckryNlmWPOcGO1FNbnQxO47Ry3-3V7Fv3HijlgrrcUc7eipQ_JLld2cOyVgP2E1OSQYD5b_8pOxFzgjvEuzTn6, აპრილი 11, 2024

7 აღსანიშნავია, რომ 1666 წლის 2 ნოემბერს გახსნილ საეკლესიო კრებაზე დამსწრე სასულიერო პირთა შორის იმყოფებოდა მიტროპოლიტი ეპიფანე საქართველოდან. იხ. Сергей Александрович Зеньковский, „28. Собор патриархов 1666-1667 годов“ „Русское старообрядчество: В 2-х том. „(Том I. Духовные движения семнадцатого века - предисловие к новому изданию), (Сост. Г.М. Прохоров. - Москва : Ин-т ДИ-ДИК, Квадрика 2009)

რუსეთის ოფიციალური ეკლესია მორწმუნეთა ამ ჯგუფს სქიზმატების, „სტაროვერების“ (ძველმორწმუნეების) და „სტარობრიადცების“ (ძველმონესეების) სახელით მოიხსენიებს. აღსანიშნავია, რომ XX ს-ის დადგომამდე ოფიციალური ეკლესიის მიერ გამოცემულ პოლემიკურ ნაშრომებში სქიზმამდელი საეკლესიო ტრადიციის მიმდევრები „რასკოლნიკებად“ იხსენიებოდნენ. XIX საუკუნის პირველ ნახევრამდე ნიკონის რეფორმების მოწინააღმდეგე მორწმუნეები ტერმინი „ძველმონესის“ ნაცვლად საეკლესიო დოკუმენტებში და პირად მიმონერებში ტერმინ „ქრისტიანს“ და „ძველმორწმუნეს“ იყენებდნენ. 1971 წლის რუსეთის ადგილობრივი ეკლესიის კრების გადაწყვეტილებით, ანათემები ძველმართლმადიდებელთა მიმართ მოიხსნა და ნიკონის რეფორმა „დასანან შეცდომად“ იქნა აღიარებული.⁸

სქიზმის შემდგომ დევნის პერიოდში ძველმონესე მართლმადიდებელთა ჯგუფი გაიყო ორ ნაწილად, ორ დასად: „ბეზპოპოვცებად“ და „პოპოვცებად“ (უმღვდლო და მღვდლიან ეკლესიებად). მათ ვერ შეინარჩუნეს კანონიკური და ორგანიზაციული ერთიანობა. შემდეგში უმღვდლოთა („ბეზპოპოვცები“) ეკლესიაში სხვადასხვა გარემოებებიდან გამომდინარე ჩამოყალიბდა ორაზროვანი დამოკიდებულება და ისინიც გაიყვნენ „ფილიპოვცებად“ და „ფედოსევცებად“. აღსანიშნავია, რომ „პოპოვცების“, ანუ მღვდლიანთა ეკლესიაშიც ჩამოყალიბდა ორი ძირითადი საეკლესიო იერარქიის (საკრებულო) ტრადიცია - „ბელოკრინიცელები“ და „ბეგლოპოპვცები“.⁹ 1999 წელს რუსულ ძველმართლმადიდებელ ეკლესიას გამოეყო

8 ტოლერანტობის ცენტრი (მომზად. ნუგზარ პაპუაშვილისა და არქ. ეპისკოპოსი პავლე ხორავას მასალების მიხედვით), „ძველმართლმადიდებლები“, რელიგიური მრავალფეროვნება საქართველოში, მთ. რედ. ბექა მინდიაშვილი, გამოცემა მომზადებულია საქართველოს სახალხო დამცველთან არსებული ტოლერანტობის ცენტრის მიერ, (თბილისი: 2021), 212-216

9 რელიგიები საქართველოში, ნუგზარ პაპუაშვილი, „ძველმართლმადიდებლები“ რედ.ზურაბ კიკნაძე, საქართველოს სახალხო დამცველთან არსებული ტოლერანტობის ცენტრი, (თბილისი: 2008), 143

ე.წ რუსეთის ძველმართლმადიდებელი ეკლესია (ეპისკოპოსი აპოლინარის (დუბინინი) მეთაურობით). 2017 წელს ეს განშტოება შეუერთდა ბელოკრინიცის იერარქიას. საქართველოში არსებული ძველმართლმადიდებელთა ეკლესია ევქარისტით თანაზიარებაშია სწორედ „ბეგლოპოპოვცურ“ რუსულ ძველმართლმადიდებელ ეკლესიასთან.¹⁰ ოფიციალური მართლმადიდებელი ეკლესიისა (რომელსაც ძველმონესე მართლმადიდებლები „ახალმონესეებს“ უწოდებენ) და ძველმონესეთა ეკლესიის დოქტრინული მოძღვრება საერთოდ არ განსხვავდება ერთმანეთისგან.¹¹ სხვაობა მხოლოდ მათი რელიგიურ პრაქტიკის გარკვეულ ნაწილშია. ძველმართლმადიდებლებს პრინციპულად განასხვავებს რელიგიური პრაქტიკა (ნათლობა მხოლოდ შთაფვლის წესით, პირჯრისწერა ორი თითით, ორმაგი ალილუია და სხვ.).¹²

2. საქართველოში ძველმონესეთა თემების დაფუძნება

ძველმონესე მართლმადიდებელთა ჯგუფები რუსეთის მართლმადიდებელ ეკლესიაში მომხდარი სქიზმის შემდეგ დევნისა და შევიწროების გამო, ნებისთ თუ უნებლიეთ, რუსეთის გარდა მსოფლიოს სხვადასხვა ადგილებში (კანადა, რუმინეთი, თურქეთი, საქართველო) გაიფანტნენ.¹³ რუსეთის ცარიისტული რეჟიმის მესვეურთა მითითებით რუსული მართლმადიდებელი ეკლესიის მიერ ძველმონესეები რელიგიურ ნიადაგ-

10 რელიგიები საქართველოში, ნუგზარ პაპუაშვილი, „ძველმართლმადიდებლები“ რედ. ზურაბ კიკნაძე, საქართველოს სახალხო დამცველთან არსებული ტოლერანტობის ცენტრი, (თბილისი 2008), 143

11 დავით თინიკაშვილი, ზურაბ ჯაში, „მსოფლიო რელიგიები“ (თბილისი: 2011), 156

12 The Russian Orthodox Old Believer Church, Nikon's reforms — the beginning of the schism, #History of old-believers, (22 August 2018), https://en.rpsc.ru/publications/history-of-old-believers/beginning_schism/, თებერვალი 11, 2024

13 ლალი ჭანჭალაიშვილი, „საქართველოში მცხოვრები სტაროვერები (ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მიმოხილვა)“, (თბილისი, 1999), 172

ზე იდევნებოდნენ.¹⁴ საქართველოში ურეკ-მალთაყვის ტერიტორიებზე დასახლებული ძველმონღესეთა ჯგუფები სწორედ ამგვარ დევნილ ჯგუფს წარმოადგენდნენ. დროთა განმავლობაში ისინი საქართველოში ეთნიკურ-რელიგიურ-კონფესიურ ჯგუფად ჩამოყალიბდნენ.¹⁵ დღეს საქართველოში ასეთი სურათი გვაქვს: თანამედროვე ძველმონღესე მართლმადიდებელთა თემები ძირითადად თავს იყრიან შავიზღვისპირეთის რამდენიმე სოფელში, კერძოდ, გრიგოლეთში (ლანჩხუთის მუნიციპალიტეტი), შეკვეთილში (ოზურგეთის მუნიციპალიტეტი) და მალთაყვის დასახლებაში (ქ. ფოთი), ასევე საქართველოს დედაქალაქ თბილისში. ძველმონღესე მართლმადიდებელი ეკლესიის სამწყსოს ცალკეული წევრები და მათი ოჯახები ცხოვრობენ საქართველოს სხვადასხვა რეგიონშიც (სამეგრელო, იმერეთი). შავიზღვისპირეთის რუსულ თემთა წარმოშობის ისტორია პირდაპირ არის დაკავშირებული დაღესტანში ძველმონღესეთა თემის დაფუძნებასთან და დონისპირეთიდან ძველმონღესეთა მიგრაციასთან, რომელიც გამოწვეული იყო 1930-იანი წლების დასაწყისში დაწყებული იძულებითი კოლექტივიზაციით.¹⁶

ძველმონღესეთა ხსენებული ჯგუფების დასახლება საქართველოს შავიზღვისპირეთში პირველი არ ყოფილა. ცნობილია, რომ ამ ადგილებში დაფუძნება არაერთხელ უცდიათ კაზაკ-ნეკრასოველებს, რომელთაც XX საუკუნის დასაწყისში მეფის ხელისუფლებამ მიწის ნაკვეთები უბოძა ქუთაისის გუბერნიის ოზურგეთის მაზრაში. ოქტომბრის რევოლუციასთან დაკავშირებული ცვალებადი პოლიტიკური მოვლენების გამო ნეკრასოველები იძულებულები გახდნენ, დაეტოვებინათ თავიანთი დაფუძნებული ორი თემი - ვოსკრესენოვკა და ვოზნესენოვკა. 1918

14 ჯორჯიან თაიმსი, დავით გეგეშიძე „საქართველოს რელიგიური რუკა“ (თბილისი, 1995). 3-10 მაისი. N 16. 3

15 ფილოსოფიური ძიებანი, კრებული მესამე, დავით გეგეშიძე, „ქართული ეროვნული ცნობიერება და რელიგიები“ (თბილისი, 1999.) N3, 279

16 А. И. Зудин и Н. А. Власкина, „Русская связь. История и культура старообрядчества юга России и зарубежья.“ (Приморско-Ахтарск. 2016 г.), 68

წელს ისინი გადასახლდნენ ყუბანში. 1920 წელს დააფუძნეს ნოვონეკრასოვსკის ხუტორი (დღეს კრასნოდარის მხარის პრიმორსკო-ახტარსკის რაიონი). 15 წლის შემდეგ (1933 წ.) ნეკრასოველთა მიტოვებულ სამოსახლოებზე, რკინიგზის სადგურ ნატანების ახლოს, თავშესაფარი პოვა ძველმონესეთა ახალმა ჯგუფმა. ნ. გ. ვოლოკოვასა და ლ. ვ. ბასედატელევას მიერ მოტანილი ცნობებით, სოფ. შეკვეთილში ძველმონესეთა თემი დააფუძნა დონიდან ჩამოსახლებულმა ორმოცმა ოჯახმა (რომლებიც იქ თურქეთიდან გადმოვიდნენ). გემოხსენებული ავტორები არაფერს ამბობენ ძველმონესეთა მეორე დასახლებაზე. ეს დასახლება მსგავს ვითარებაში, სავარაუდოდ, 1930 წელს დააფუძნეს სოფ. ანაკლიაში, ტბა მაინოსის (თურქეთი) ნაპირებიდან გადმოსულებმა.¹⁷ ძველმონესეთა ანაკლიის თემი დაფუძნდა ამავე სახელწოდების სოფელში ქ. ზუგდიდიდან 30 კმ-ის დაშორებით. ანაკლიაში გადმოსახლებულ კომლთა რაოდენობა სამწუხაროდ უცნობია. ძალიან მალე ანაკლიისა და შეკვეთილის ძველმონესეთა თემები შეივსო ყუბანიდან, ხუტორ ნოვოპოკროვსკაიიდან კოლექტივიზაციას გამოქცეული ძველმონესეებით. სოფ. შეკვეთილში დიდი ხნის განმავლობაში არსებობდა ერთგვარი ანტაგონიზმი პირველმოსახლე, ანუ „დონელ“ ძველმონესეებსა და მოგვიანებით ჩამოსულ „ყუბანელ“ ძველმონესეებს შორის. ეს ანტაგონიზმი, ხანდაზმულთა თქმით, გამოწვეული იყო კონფესიური განსხვავებებით: „ყუბანელები“ იყვნენ „პოპოვცები“ (поповцы - მღვდლიანები), ხოლო „დონელები“ - „ბეზპოპოვცები“ (безпоповцы - უმღვდლონი). ანაკლიაში ძველმონესეთა ჩამოსახლებიდან რამდენიმე წელიწადში თავი იჩინა მაღარიის ეპიდემიამ, რის გამოც აქაურ ძველმონესეთა დიდი ნაწილი იძულებული გახდა, დაეტოვებინა სოფელი და გადასახლებულიყვნენ მდინარე სუფსის მარჯვენა ნაპირზე, ზღვის სანა-

17 А. И. Зудин и Н. А. Власкина, „Русская связь. История и культура старообрядчества юга России и зарубежья.“ (Приморско-Ахтарск. 2016 г.), 69

პიროს გასწვრივ, სოფ. გრიგოლეთში. უნდა აღინიშნოს, რომ პირველი მსოფლიო ომის შემდგომ პერიოდში, ძველმონესეთა თემები ანაკლიაში ჯერ კიდევ ცხოვრობდნენ. ხანდაზმულთა გადმოცემით, ანაკლიას ძველმონესეები ტოვებდნენ განზრახვით, გადაელახათ თურქეთის საზღვარი, მაგრამ ამას ხშირად ხელს უშლიდა ბუნებრივი პირობები. წლების განმავლობაში სოფ. გრიგოლეთში ძველმონესეთა მოსახლეობის რაოდენობა გაიზარდა, ზოგმა ოჯახმა სახლები აიშენა სუფსის მარცხენა ნაპირზე. ანაკლიიდან გადმოსულმა სხვა ნაწილმა კი კომპაქტური დასახლება შექმნა სოფ. ურეკთან (დღეს ოზურგეთის მუნიციპალიტეტის მაგნეტიტის დასახლება). ძველმონესეებმა აქ იცხოვრეს 1960-ანი წლების დასაწყისამდე. სანატორიუმის დაფუძნებამ ისინი აიძულა, დაეტოვებინათ ეს ადგილი. ურეკის ძველმონესეთა ნაწილი ერთმორწმუნეებს შეუერთდა სოფ. გრიგოლეთში, ნაწილი კი გადმოსახლდა ქ. ფოთთან ახლოს მდებარე მალთაყვის დასახლებაში (რუსები მას „მალთაკვას“ ეძახიან). ამით საქართველოში ძველმონესეთა ანკლავის ჩამოყალიბება არ დამთავრებულა.

2.1 1940-1950-იანი წლების დასაწყისი

1940-იანი წლების მიწურულსა და 1950-იანი წლების დასაწყისში ძველმონესეთა თემს შეუერთდა ძველმონესეთა რამდენიმე ოჯახი. ისინი საბჭოთა კავშირში ჩამოსახლდნენ 1947 წელს რუმინეთის ტერიტორიიდან ძველმონესეთა მასობრივი რეპატრიაციის შედეგად, რომლებიც ძირითადად მოხვდნენ ხერსონისა და დონეცკის ოლქებში. გადმოსახლებულებს პრობლემა შეექმნათ იმით, რომ ახლო-მახლო არ არსებობდა ძველმონესეთა ეკლესია, რის გამოც სულიერი ნავსაყუდლის ძიებას შეუდგნენ. რუმინეთიდან რეპატრირებული ოჯახების ნაწილი თავის ერთმორწმუნეებთან გადმოსახლდა ყუბანში, ხუტორ ნოვოპოკროვსკაიაში, ხოლო სხვა ნაწილი აღმოჩნდა საქართველოში. ძირითადად ესენი იყვნენ ნოვოზიბკოვის იერარქიის მიმდევრები ტულჩის (რუმინეთი) ოლქის სოფელ სლავა ჩერკესსკაიდან (Слава черкесская).

2.2 1960-1970-იანი წლები

1960-იან წლებში სტავროპოლიდან მალთაყვაში ჩამოსახლდა კაზაკ-ნეკრასოველების კიდევ რამდენიმე ოჯახი, რომლებიც უკმაყოფილონი იყვნენ კოლმეურნეობებში არსებული მძიმე შრომითი ექსპლუატაციით და მათთვის საცხოვრებლად გამოყოფილ ადგილებზე სხვადასხვა საყოფაცხოვრებო პრობლემებით. აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ პრაქტიკულად საქართველოში ჩამოსახლებული ბელოკრინიცელი ნეკრასოველები უმტკივნეულოდ გადავიდნენ ნოვოზიბკოვის იურისდიქციაში.¹⁸ საქართველოში მცხოვრები რუსი ძველმონესეები მჭიდრო ნათესაურ ურთიერთობას ინარჩუნებდნენ ყუბანის ნოვოპოკროვსკის თემის ძველმონესეებთან, საიდანაც არცთუ იშვიათად ჩამოჰყავდათ საცოლეები ან, პირიქით, ყუბანში ათხოვებდნენ თავიანთ ქალიშვილებს. არსებობს ცნობები, რომ საქართველოში რუს ძველმონესეებს საცოლეები ჩამოჰყავდათ სტავროპოლიდანაც, სადაც თურქეთიდან ჩასული „დუნაკები“ (დუნაელი ძველმონესეები) ცხოვრობდნენ. ისინი საბჭოთა კავშირში ნეკრასოველ კაზაკთა ბოლო ჯგუფებთან ერთად დაბრუნდნენ. ასეთი საქორწინო სტრატეგია ნაწილობრივ აიხსნება მჭიდრო ნათესაური ურთიერთობებით, რომლებიც დამყარებული იყო საქართველოში მდებარე თემებსა და მათ წევრებს შორის. ახალ საცხოვრებელ პირობებში სწრაფი სამეურნეო ადაპტაციის გარდა, ძველმონესეებმა სწრაფადვე მოაწესრიგეს საეკლესიო ცხოვრებაც. გადმოსახლებულთა უმეტესი ნაწილი სამღვდელოების მიმღები იყო („პოპოვცები“ – поповцы), რომლებიც ძირითადად ეკუთვნოდნენ რუსულ ძველმართლმადიდებელ ეკლესიას (ნოვოზიბკოვის იერარქია). შეკვეთილში რამდენიმე ოჯახი ეკუთვნოდა „ბებოპოვცებს“ (უმღვდლოებს), თუმცა არსებითად ისინიც „პოპოვცები“ იყვნენ, ოღონდ არ აღიარებდნენ ნოვოზი-

18 А. И. Зудин и Н. А. Власкина, „Русская связь. История и культура старообрядчества юга России и зарубежья.“ (Приморско-Ахтарск. 2016 г.), 69-

ბკოვის და ბელოკრინიცის იერარქიებს. სამღვდელოების მიმღებ ძველმონესეებს საქართველოში ცხოვრების დაწყებიდანვე ჰყავდათ თავიანთი მღვდლები. პირველი მათგანი იყო მ. ნაზარი (გოლუბიცკი). 1937 წლიდან საქართველოში ძველმონესეებს უკვე ჰყავდათ თავიანთი ეპისკოპოსიც, რომელიც მეთაურობდა აზოვ-შავი ზღვის ეპარქიას. ეს იყო მეუფე ტრიფონი (ეპიშევი), რომელიც აქ 1940 წლამდე მსახურობდა.

საეკლესიო ცხოვრების პირველი ათეული წლები არცთუ უღრუბლო იყო საქართველოში მცხოვრები ძველმონესეებისთვის. რელიგიური ცხოვრება პერიოდულად იძაბებოდა სასულიერო პირთა დევნით. პოლიტიკურმა ფაქტორმა და შიდა უნესრიგობამ 1943 წელს აიძულა მ. ნაზარი (გოლუბიცკი) კვლავ ყუბანში დაბრუნებულიყო. მამა ნაზარის ნოვოპოკროვსკის ხუტორში გადაყვანის შემდეგ საქართველოში მცხოვრებ ძველმონესეთა სულიერი დაპურება დაევალა მ. პანტელეიმონს (მაშინინი), რომელიც ხელდასხმულ იქნა დიაკვნად 1938 წელს, ხოლო 1948 წელს - მღვდლად. საქართველოში მან იმსახურა 1969 წლამდე, თანაც 1966 წლიდან (მეუღლის გარდაცვალების შემდეგ) - პონტოსა და აზოვ-შავი ზღვის ეპარქიის ეპისკოპოსად. ბერად აღკვეცისას სახელად ეწოდა პავლე. 1969 წელს მეუფე პავლე მოსკოვში დაიბარეს, სადაც ის ძველმართლმადიდებელი ეკლესიის მეთაურად აირჩიეს. სრულიად რუსეთის ძველმართლმადიდებელთა არქიეპისკოპოსის ხარისხში მეუფე პავლემ იმსახურა 1977 წლამდე, რის შემდეგაც, უკვე ხანდაზმული, გადავიდა ე. წ. მყუდროებაში (ანუ ჩამოშორდა ეკლესიის მეთაურობას) და დარჩენილი ცხოვრება გაატარა სოფ. გრიგოლეთში, სადაც 1980 წელს გარდაიცვალა და დაკრძალეს ძველმონესეთა ადგილობრივ სასაფლაოზე.

2.3 ქართული ძველმართლმადიდებელი ეკლესია 1980-90იანი წლებიდან

მეუფე პავლეს (მაშინინი) რუსეთის ძველმართლმადიდებელი ეკლესიის მეთაურად დანიშვნისა და მისი მოსკოვში გადა-

სვლის შემდეგ საქართველოს თემს მემკვიდრეობითად ემსახურებოდნენ მღვდლები - ადგილობრივი თემების წარმომადგენლები: მამა ფიოდორ (თევდორე) (გონჩაროვი)¹⁹, მამა ლეონტი (სკაჩკოვი)²⁰ და მამა ილარიონი (ხარნანიკინი).²¹ საქართველოს ძველმონესეთა თემებში მსახურობდა ასევე ყუბანელი მღვდელი ნოვოპოკროვსკის ხუტორიდან პოლიევქტ ეფიმოვი. მის სახელს უკავშირდება 1990-იანი წლების დასაწყისში შეკვეთილში მცხოვრებ ბებოპოვსკების მოქცევა. დაღესტანსა და საქართველოში ძველმონესეებს არ გააჩნდათ საეკლესიო ნაგებობა (ტაძარი).²² თავდაპირველად ისინი ღოცულობდნენ ქოხში, რომელშიც მონყობილი იყო საკურთხეველი. პირველი ასეთი საკურთხევლიანი სალოცავი მათ ააგეს სოფ. ურეკში, მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ. ტაძარი იკურთხა ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლის მიძინების სახელზე და წარმოადგენდა მამა პანტელეიმონის (მაშინინი) მუდმივი მსახურების ადგილს. ურეკში 1960-იანი წლების დასაწყისში, ძველმონესეთა თემის ლიკვიდაციისა და იქ სალოცავის დაწესების შემდეგ მამა პანტელეიმონი საბოლოოდ გადავიდა სოფ. გრიგოლეთში. მალე აქ კერძო, მაგრამ ეკლესიისთვის შემოწირულ ნაკვეთზე აგებულ იქნა და იკურთხა ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლის მიძინების სახელობის ტაძარი. ისიც სალოცავ სახლს წარმოადგენდა, ოღონდ უკვე აგურის ღორღის ბლოკებისგან აშენებულს. გრიგოლეთის ტაძართან 1990-იანი წლების დასაწყისამდე არსებობდა მონაზონთა სკიტი. მეორე მსოფლიო ომის პირველ წლებსა და ხრუშჩოვის მმართველობის პერიოდში, როდესაც სოფ. გრიგოლეთში ტაძარში მსახურება იკრძალებოდა, მორწმუნეები საიდუმლოდ

19 მღვდლად მსახურების წლები 1969-1980; შემდეგში საქართველოს ძველმართლმადიდებელი ეკლესიის ფოთის ეპარქიის ეპისკოპოსი ფილარეტი.

20 მსახურების წლები: 1980-1988

21 მსახურების წლები: 1988-1989

22 А. И. Зудин и Н. А. Власкина, „Русская связь. История и культура старообрядчества юга России и зарубежья.“ (Приморско-Ахтарск. 2016 г.), 72-88

იკრიბებოდნენ ერთმორწმუნეთა სახლებში.²³ აუცილებელია აღინიშნოს, რომ ყოფით დონეზე ქართველთა უმრავლესობას თბილი დამოკიდებულება ჰქონდა რუს ძველმონესეებთან. ქართველები განსაკუთრებულად აფასებდნენ მათში პატიოსნებას, შრომისმოყვარეობას და სარწმუნოებრივ გულანთებულობას. საქართველოში მცხოვრები რუსი ძველმონესეები დიდი სითბოთი იხსენებენ ქართველებსა და რუსებს შორის ურთიერთობას საბჭოურ პერიოდში, რაც ბევრწილად განპირობებული იყო საქართველოში რელიგიისადმი დამოკიდებულებითაც.

ძველმართლმადიდებელი და რუსეთის მართლმადიდებელი ეკლესიების დაახლოებაში ზოგმა ძველი შეხედულებების ღალატი დაინახა და 1988 წელს კლერიკოსთა რიგმა ეკლესია დატოვა. ესენი იყვნენ: მოსკოვის ეპისკოპოსი ფლავიანე, პერმის ეპისკოპოსი ლეონტი ორ მღვდელთან და დიაკონთან ერთად, ასევე მღვდელი თეოდორი (გონჩაროვი) (საქართველო, სოფ. გრიგოლეთი) და ლეონტი (სკაჩკოვი) (საქართველო, ქ. ფოთი). მალევე ფლავიანემ მოინანია და დაუბრუნდა რუსულ ძველმართლმადიდებელ ეკლესიას. 1989 წელს ძველმართლმადიდებლებმა მამა იონას (ჩახავა)²⁴ თაოსნობით გამოსცეს გაზეთი „ღვთიური გზა“ და შეიქმნა რელიგიური ორგანიზაცია „საღვთო კავშირი“.²⁵ 1991 წელს საქართველოს სამრევლოებისთვის ხელდასხმულ იქნა ორი ეპისკოპოსი, მათ შორის მამა იონა (ჩახავა), ქართველ ძველმონესეთა იდეოლოგი, რომლის მოღვაწეობის წყალობითაც ათასზე მეტმა ქართველმა მიიღო ძველმონესეობა. ახალ საეკლესიო იურისდიქციას დაერქვა „სლავურ-ქართული ძველმართლმადიდებელი ეკლესია“.

23 „საუბარი საქართველოს ძველმართლმადიდებელი ეკლესიის არქიეპისკოპოს პავლესთან (ხორავა)“, აგვისტო 6, 2024 (ზ.მურვანიძის არქივიდან).

24 მურთაზ ჩახავა (მეუფე იონა) - ძველმართლმადიდებელი ეპისკოპოსი, მწერალი, ფილოლოგი (1939-2003)

25 მურთაზ ჩახავა, „ოანე-იონა, რა უნდა ვაკეთოთ“ თბილისი: იბერია, 1994, file: file:///C:/Users/1/Downloads/Ra_Unda_Vaketot_1994.pdf ; აპრილი 14, 2024, 309

ბოლო 35 წელია, ძველმოწესე მართლმადიდებელთა რიგებს არაერთი ქართველი შეუერთდა, განსაკუთრებით საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ. ამ დროს საქართველოში ქრისტიანული სარწმუნოებრივი მდგომარეობა გამოლვიძების, აღდგენის ეტაპზე იყო. ყველა კონფესიას და რელიგიას მოუწია ამ გზის გავლა ეკლესიური ცხოვრების აღდგენისა და ხალხის რწმენაზე დაბრუნების თვალსაზრისით. გამონაკლისი ამ მხრივ საქართველოში ძველმართლმადიდებელი ეკლესიაც არ გახლდათ. 90-იანი წლების სამოქალაქო ომით გამოწვეული პოლიტიკური და სოციალური მძიმე ფონის მიუხედავად, სხვების მსგავსად მათაც მოუწიათ, შეენარჩუნებინათ კონფესიური ორგანიზაციულობა და სიმტკიცე.²⁶ ზემოხსენებულ პერიოდში ასეულობით ქართველმა სარწმუნოებრივი „ნავსაყუდელი“ სწორედ ძველმართლმადიდებელი ეკლესიის რიგებში პოვა. 1990-იან წლებში ეპისკოპოსი იონას (ჩახავა) გადაწყვეტილებით ახალ საეკლესიო იურისდიქციას დაერქვა „სლავურ-ქართული ძველმართლმადიდებელი ეკლესია“, ²⁷ ვინაიდან ძველმართლმადიდებელი ეკლესია რუსებისა და ქართველებისგან შედგებოდა.²⁸

ძველმართლმადიდებლების გამოჩენამ პოლემიკა გამოიწვია, რადგან დაიწყო საუბარი ნათლობაზე და, ასევე, ჯვრისწერის საკითხზე. აღსანიშნავია ზურაბ ნარმანიასა და მღვდელ არჩილ მინდიაშვილს შორის პოლემიკური ხასიათის მიმოწერა და, აგრეთვე, გიორგი გამრეკელსა და ეპისკოპოს იონას (ჩახავა) კამათი.²⁹

26 „შეხვედრა (ინტერვიუები) ფოთის ეპისკოპოს მეუფე ბასილთან (მაშინინი) და სამრევლოს წევრებთან“, აგვისტო 14, 2024 (ზ.მურვანიძის არქივიდან)

27 интернет-проект „Иерархия церквей“, „Грузинская Древлеправославная Церковь“, <http://www.hierarchy.religare.ru/h-orthod-starob-iversk.html>, აპრილი 30, 2024

28 „საუბარი საქართველოს ძველმართლმადიდებელი ეკლესიის არქიეპისკოპოს პავლესთან (ხორავა)“ აგვისტო 6, 2024 (ზ.მურვანიძის არქივიდან).

29 „საუბარი საქართველოს ძველმართლმადიდებელი ეკლესიის არქიეპისკოპოს პავლესთან (ხორავა)“, აგვისტო 6, 2024 (ზ.მურვანიძის არქივიდან)

1995 წელს აკურთხეს პირველი საეკლესიო ნაგებობა, რომელიც აშენებული იყო თბილისის მახლობლად, სოფ. ვარკეთილის მიდამოებში. 1997 წელს იკურთხა ქვის ტაძარი ფოთში. არსებობს ორი მცირე ეპარქია: ეროვნებით რუსი ეპისკოპოსი ბასილი (მაშინინი) უძღვება ეკლესიის რუსულენოვან წევრებს, დანარჩენი სასულიერო პირები ქართველები არიან. წირვა-ლოცვა აღევლინება საეკლესიო სლავურად, თბილისში კი ძველქართულად და საეკლესიო სლავურად. გამოიყენება ძველი „ძველმოწესებრივი“ ქართული ტექსტები, რომლებიც შედარებულია სლავურ ტექსტებთან.³⁰

3. ძველმართლმადიდებლობა XX ს.-ის დასასრულსა და XXI ს.-ის დასაწყისში

3.1 2001 წლის განხეთქილება საქართველოს ძველმართლმადიდებელ ეკლესიაში

1994 წელს გამოქვეყნდა ეპისკოპოსი იონას (ჩახავა) სქელტანიანი წიგნი, სათაურით „იონანე-იონა, რა უნდა ვაკეთოთ“.³¹ აქ შეჯამებულია ძველმართლმადიდებელთა და, კერძოდ, ქართველ ძველმართლმადიდებელთა რწმენისა და მსახურების საკითხები, მათი პოზიციები არა მარტო საღვთისმეტყველო, არამედ სხვადასხვა კულტუროლოგიურ საკითხებზეც.³² წიგნში ავტორი ყურადღებას ამახვილებს ესქატოლოგიურ მოლოდინზე. ის ეყრდნობა ძველი ქართული მწერლობის ცნობილ ძეგლს

30 интернет-проект „Иерархия церквей“, „Грузинская Древлеправославная Церковь“, <http://www.hierarchy.religare.ru/h-orthod-staroob-iversk.html>, აპრილი 30, 2024

31 მურთაზ ჩახავა, „იონანე-იონა, რა უნდა ვაკეთოთ“ თბილისი: იბერია, 1994, file: http://C:/Users/1/Downloads/Ra_Unda_Vaketot_1994.pdf, აპრილი 14, 2024 52-69, 237, 239

32 ტოლერანტობის ცენტრი (მომზად. ნუგზარ პაპუაშვილისა და არქ. ეპისკოპოსი პავლე ხორავას მასალების მიხედვით), „ძველმართლმადიდებლები“, რელიგიური მრავალფეროვნება საქართველოში, მთ. რედ. ბექა მინდიაშვილი, გამოცემა მომზადებულია საქართველოს სახალხო დამცველთან არსებული ტოლერანტობის ცენტრის მიერ, (თბილისი: 2021), 223

„ქებაი და დიდებაი ქართულისა ენისაი“. ავტორი ცდილობს, ჩამოაყალიბოს რწმენა, რომლის თანახმადაც ქართული ენის გაღვიძება, აღდგინება და გაბრწყინების პროცესი დაიწყება 1994 წლიდან.³³ ეპისკოპოსი იონას ხსენებული წიგნი მძაფრი დაპირისპირების საფუძველი გახდა თვით ძველმონესე ქრისტიანთა შორის, რაკი ის, მათი ერთი ნაწილის აზრით, ხიბლისმიერ სწავლებებს შეიცავდა.³⁴ ზემოხსენებულ საკითხებთან დაკავშირებით 1999 და 2001 წლებში ჩატარდა საქართველოს ძველმართლმადიდებლური ეკლესიის საერთო კრებები.³⁵

3.2 სქიზმის შედეგები

2001 წლის სექტემბერში, კრების შემდეგ, როდესაც ფოთის ეპისკოპოსმა პავლემ ბრალი დასდო იონას მწვალებლობასა და კანონიკურ დანაშაულებში, ფოთის ეპისკოპოსი პავლე გაემიჯნა ეპისკოპოს იონას. მხარეთა შეუთანხმებლობის გამო ეკლესიამ ეპისკოპოსი იონა და მისი მომხრეები საკუთარი წიაღიდან მოიკვეთა. ძველმართლმადიდებელთა ძირითადი ნაწილი ფოთის იმდროინდელი ეპისკოპოსის, პავლეს (ხორავა) მხარეს დარჩა. ეპისკოპოსი იონას ჯგუფის დაქვემდებარებაში იყო სამი პატარა სამრევლო, ხოლო პავლესი - ორი (თბილისი და ფოთი). 2003 წელს, ეპისკოპოსი იონას გარდაცვალების შემდეგ, თვით ეპისკოპოსი იონას ოჯახის წევრე-

33 მურთაზ ჩახავა, „იოანე-იონა, რა უნდა ვაკეთოთ“, თბილისი: იბერია, 1994, file: ///C:/Users/1/Downloads/Ra_Unda_Vaketot_1994.pdf, აპრილი 14, 2024, 5,419,452,554

34 ტოლერანტობის ცენტრი (მომზად. ნუგზარ პაპუაშვილისა და არქ. ეპისკოპოსი პავლე ხორავას მასალების მიხედვით), „ძველმართლმადიდებლები“, რელიგიური მრავალფეროვნება საქართველოში, მთ. რედ. ბექა მინდიაშვილი, გამოცემა მომზადებულია საქართველოს სახალხო დამცველთან არსებული ტოლერანტობის ცენტრის მიერ, 2021), 223

35 ტოლერანტობის ცენტრი (მომზად. ნუგზარ პაპუაშვილისა და არქ. ეპისკოპოსი პავლე ხორავას მასალების მიხედვით), „ძველმართლმადიდებლები“, რელიგიური მრავალფეროვნება საქართველოში, მთ. რედ. ბექა მინდიაშვილი, გამოცემა მომზადებულია საქართველოს სახალხო დამცველთან არსებული ტოლერანტობის ცენტრის მიერ, 2021), 223

ბი ეპისკოპოსი პავლეს იურისდიქციას შეუერთდნენ.³⁶ იონას გარდაცვალების კვალად არქიეპისკოპოსად საკუთარი თავი გამოაცხადა ეპისკოპოსმა საბამ (ჯავახიშვილი),³⁷ მაგრამ ეპისკოპოსი მიქაელი (გოჩიტაშვილი) და მასთან ერთად ორი სამრევლო გადავიდა ეპისკოპოსი პავლეს ომოფორში, ხოლო ფოთის კათედრაზე დაყენებულ იქნა ახალი ეპისკოპოსი. არსებობს ეპისკოპოსი იონას მომხრეთა მცირე ჯგუფი, რომელიც უმღვდლოდ დარჩა. ეპისკოპოს საბას შემორჩა თბილისის ტაძარი, მაგრამ ღვთისმსახურება არ აღესრულება მრევლის არარსებობის გამო. ეპისკოპოსი პავლეს (ხორავა) საკრებულო კი ლოცულობს სახლის სამლოცველოში.³⁸

3.3 ევქარისტიული ერთობის აღდგენა საქართველოსა და რუსულ ძველმართლმადიდებელ ეკლესიებს შორის

საქართველოს ძველმართლმადიდებელ ეკლესიასა და რუსულ ძველმართლმადიდებელ ეკლესიას შორის მეუფე ფილარეტსა (გონჩაროვი)³⁹ და ნოვოზიბკოვის ეპარქიას შორის მომხდარი კონფლიქტის გამო 30 წელიწადს განხეთქილება

36 Павел Владимирович Бочков, священник, „Грузинская Древлеправославная Церковь – история возникновения, межюрисдикционные конфликты и современное состояние старообрядческой поповской юрисдикции“, Сборник трудов Якутской духовной семинарии, (опубликовано: 2017) <https://cyberleninka.ru/article/n/gruzinskaya-drevlepravoslavnaya-tserkov-istoriya-vozniknoveniya-mezhyurisdiktsionnye-konflikty-i-sovremennoe-sostoyanie/viewer> , აპრილი 4, 2024

37 Павел Владимирович Бочков, священник, „Грузинская Древлеправославная Церковь – история возникновения, межюрисдикционные конфликты и современное состояние старообрядческой поповской юрисдикции“, Сборник трудов Якутской духовной семинарии, (опубликовано: 2017) <https://cyberleninka.ru/article/n/gruzinskaya-drevlepravoslavnaya-tserkov-istoriya-vozniknoveniya-mezhyurisdiktsionnye-konflikty-i-sovremennoe-sostoyanie/viewer> , აპრილი 4, 2024

38 Павел Владимирович Бочков, священник, „Грузинская Древлеправославная Церковь – история возникновения, межюрисдикционные конфликты и современное состояние старообрядческой поповской юрисдикции“, Сборник трудов Якутской духовной семинарии, (опубликовано: 2017) <https://cyberleninka.ru/article/n/gruzinskaya-drevlepravoslavnaya-tserkov-istoriya-vozniknoveniya-mezhyurisdiktsionnye-konflikty-i-sovremennoe-sostoyanie/viewer> , აპრილი 4, 2024

39 მღვდლად მსახურების წლები 1969-1980; შემდეგში საქართველოს ძველმართლმადიდებელი ეკლესიის ფოთის ეპარქიის ეპისკოპოსი ფილარეტი.

არსებობდა. 2000-იან წლებში შერიგებასთან დაკავშირებით ორივე ეკლესიის მესვეურებს შორის განახლდა მიმოწერა, რომელიც ხუთ წელს გაგრძელდა და მოლაპარაკების შედეგად შერიგებით დასრულდა.⁴⁰ შერიგების პროცესს რამდენიმე გარემოება აჭიანურებდა: რუსული ძველმართლმადიდებელი ეკლესიის მხრიდან სხვადასხვა მოთხოვნა და ქართული მხარის მტკიცე და დასაბუთებული არგუმენტები თავისი დამოუკიდებლობის შესახებ და ა.შ. საბოლოოდ მხარეებს შორის მიღწეულ იქნა შეთანხმება და 2009 წლის 16 მაისს განხეთქილება დასრულდა („განკურნებულ იქნა“), აღდგა მათი ევქარისტიული ერთობა. რუსულმა ძველმართლმადიდებელმა ეკლესიამ აღიარა საქართველოს ძველმართლმადიდებელი ეკლესიის ავტოკეფალია და მისი ოფიციალური სახელწოდება „ქართული ძველმართლმადიდებელი ეკლესია“.⁴¹

რუსული ძველმართლმადიდებელი ეკლესიის შემადგენლობაში საქართველოს ტერიტორიაზე შემორჩა მხოლოდ სოფ. გრიგოლეთის სამრევლო (დაახლოებით 30 ადამიანი). დანარჩენები კი (თბილისის, ფოთის და სოფ. მარტვილის სამრევლოები) შევიდნენ ქართული ძველმართლმადიდებელი ეკლესიის იურისდიქციაში.⁴²

40 „საუბარი საქართველოს ძველმართლმადიდებელი ეკლესიის არქივისკოპოს პავლესთან (ხორავა)“, აგვისტო 6, 2024 (ზ. მურვანიძის არქივიდან).

41 მეუფე პავლე (ხორავა) აღნიშნავს, რომ ძველმართლმადიდებელი ეკლესიების დიპტიქში საქართველოს ძველმართლმადიდებელი ეკლესია მეორე ადგილზეა. (ზურაბ მურვანიძე) იხ. საქართველოს ძველმართლმადიდებელი ეკლესიის ოფიციალური საიტი, „საეკლესიო შერიგების სიგელი“, https://www.olderthodox.ge/istoria_saeklesio_sherigebis_sigeli.html , 23:09 აგვისტო 8, 2024

42 Павел Владимирович Бочков, священник, „Грузинская Древлеправославная Церковь – история возникновения, межъюрисдикционные конфликты и современное состояние старообрядческой поповской юрисдикции“, Сборник трудов Якутской духовной семинарии, (опубликовано: 2017) <https://cyberleninka.ru/article/n/gruzinskaya-drevlepravoslavnaya-tserkov-istoriya-vozniknoveniya-mezhyurisdiktsionnye-konflikty-i-sovremennoe-sostoyanie/viewer> , აპრილი 4, 2024

4. საქართველოს ძველმართლმადიდებლები და თანამედროვეობა

(ძველმართლმადიდებელთა სოციალური ყოფა და მონაწილეობა ინკულტურაციის პროცესში დამოუკიდებელი საქართველოს ისტორიაში)

საქართველოში მცხოვრები ძველმონესე მართლმადიდებლები ორ ნაწილად იყოფიან: დონელებად და ყუბანელებად. შავ-ზღვისპირეთში ჩამოსახლებული ძველმონესეები ძირითადად ეუფლებოდნენ თევზჭერას, რაც მათ ძირითად საქმიანობას წარმოადგენდა სოფლის მეურნეობასთან ერთად. მეთევზეებს სახელმწიფო თითო ჰექტარ მიწას აძლევდა, ხოლო დანარჩენებს - უფრო მცირედს. ის ადგილები, რომლებიც გურიისა და სამეგრელოს ზღვისპირეთში აითვისეს ძველმონესე მართლმადიდებლებმა, ჭაობიანი და დაუსახლებელი გახლდათ. მათი ყოველდღიური შრომისა და მცდელობის წყალობით ეს ჭაობიანი ადგილები ამოშრა და დამუშავდა. ისინი თესავდნენ ბრინჯს, ჰქონდათ საბოსტნე ნაკვეთები, სადაც გამოჰყავდათ ბოსტნეულის ჩითილები და ნერგები. ყიდდნენ მწვანილეულსა და ბოსტნეულს, სახელგანთქმული იყო მათ მიერ მომზადებული მწნილეული. მეთევზეობასთან და სოფლის მეურნეობასთან ერთად ისინი ადგილობრივ სავაჭრო საქმიანობაშიც ჩაებნენ.⁴³ დღევანდელ ყოფაში კი სულ რამდენიმე ოჯახი მისდევს ზემოხსენებულ საქმიანობებს. საველე კვლევიდან გამომდინარე, შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ძველმართლმადიდებლები სხვადასხვა პროფესიით მუშაობენ კერძო თუ სახელმწიფო ორგანიზაციებში,⁴⁴ მათ შორის სასულიერო პირები ცდილობენ, დასაქმდნენ თავიანთი პროფესიითა და ხელობით, იმისათვის, რომ თავი ირჩინონ.⁴⁵

43 საისტორიო აღმანახი, ლალი ჭანჭალეიშვილი, „საქართველოში მცხოვრები სტაროვერები (ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მიმოხილვა)“, (თბილისი, 2001) N13, 174

44 შეხვედრა (ინტერვიუები) ფოთის ეპისკოპოს მეუფე ბასილთან (მაშინინი) და სამრევლოს წევრებთან“, ივლისი 14. 2024 (ზ. მურვანიძის არქივიდან).

45 „საუბარი საქართველოს ძველმართლმადიდებელი ეკლესიის არქივებისკოპოს პავლესთან (ხორავა)“, აგვისტო 6, 2024 (ზ. მურვანიძის არქივიდან).

ეთნიკურად რუსი ძველმართლმადიდებლების დასახლებაში გხვდება განსხვავებული საცხოვრებელი სახლების ტიპი, ე.წ. რუსული ხატა, თუმცა მათი ნაწილი ახალი ორსართულიანი სახლებით შეიცვალა. ზოგიერთი ძველმონესე ტურისტულ სეზონზე ამ სახლებს აქირავებს. ძველმონესე მართლმადიდებლები ძველი ტრადიციისამებრ წვერს ატარებენ.⁴⁶ გარდა ტრადიციული დანიშნულებისა, წვერს ყურადღება ექცევა საეკლესიო პრაქტიკაშიც, მაგალითად ფოთის ეპარქიაში შემდეგნაირად არის მიღებული: თუ კაცს წვერი გაპარსული ან შეკვეცილი აქვს, ტაძრის შუა ნაწილში ვერ მოხვდება. ტაძრის სივრცე იყოფა სამ ნაწილად: 1. კათაკმეველთათვის (სადაც წვერშეკვეცილ ადამიანებსაც შეუძლიათ დადგნენ), 2. აღმსარებელ-მაზიარებელი მორწმუნეებისთვის (მართალნი) და 3. საკურთხეველი. თბილისის ეპარქიისაგან განსხვავებით, სადაც არქიეპისკოპოსი პავლე (ხორავა) მსახურობს. მეუფე პავლე, გარდა ღვთისმსახურების ჟამისა, დასაშვებად მიიჩნევს ადამიანის შეყვანას ტაძრის დასათვალიერებლად და ის, პირად მაგალითზე დაყრდნობით, ზოგადად წვერისა და თმის შეკვეცასთან დაკავშირებით პრობლემას ვერ ხედავს, ფოთში არსებულ წესებთან დაკავშირებით კი თქვა, რომ ეს ეპისკოპოსის გადასაწყვეტია. ძირითადად წირვა-ლოცვის დროს ნახავთ ტაძარში ქალებს მანდილებით, გრძელი კაბებით, შეუკვეცავი თმით, ხოლო მამაკაცები ტაძარში არ იცვამენ მოკლე შარვლებს, შორტებს ან მსგავსი სახის ტანსაცმელს, ისინი ატარებენ გადმოშვებულ პერანგს, რომელზეც ქამარი აქვთ შემორტყმული.⁴⁷ ყველიერის დღესასწაულზე ცდილობენ, მომავალი წყვილები ერთმანეთს გააცნონ. წინათ, მონონების შემთხ-

46 შეხვედრა (ინტერვიუები) ფოთის ეპისკოპოს მეუფე ბასილთან (მაშინინი) და სამრევლოს წევრებთან, (მრევლის წვერი „ფოთელი“) ივლისი 14, 2024. „საუბარი საქართველოს ძველმართლმადიდებლური ეკლესიის არქიეპისკოპოს პავლესთან (ხორავა)“, აგვისტო 6, 2024; (ზ. მურვანიძის არქივიდან).

47 შეხვედრა (ინტერვიუები) ფოთის ეპისკოპოს მეუფე ბასილთან (მაშინინი) და სამრევლოს წევრებთან (მრევლის წვერი „ფოთელი“) ივლისი 14, 2024 (ზ. მურვანიძის არქივიდან)

ვევაში, ვაჟის მხარე ქალის მხარესთან „ნიშნით“ მიავლენდა შუამავლებს, სასიძოდ გამზადებული ვაჟი საცოლეს კაბასა და სამკაულებს უგზავნიდა.⁴⁸ ეს ტრადიციები აქა-იქ თუ არის შემორჩენილი. თუ ადრე ძველმართლმადიდებელი თავისი კონფესიის წევრზე უნდა დაქორწინებულიყო, ახლა შერეული ქორწინებებიც ხდება.⁴⁹ აქვე უნდა ითქვას, რომ საქართველოს ძველმართლმადიდებელი ეკლესია კონფესიური განსხვავების გამო წყვილს ჯვარს არ სწერს, თუმცა არც განქორწინებისკენ მოუწოდებს. არქიეპისკოპოსი პავლე (ხორავა) ჩვენთან ინტერვიუში განმარტავს: „ჯვარს ვერ დავწერთ, მაგრამ არც განქორწინებისკენ მოვუწოდებთ... ზოგს კანონის მიხედვით უყვარს საუბარი, თუმცა საეკლესიო კანონებშიც არის ისეთი ნიუანსები, რომლებიც ცხოვრებისეულ მომენტებს ითვალისწინებს... ცოლ-ქმარს შორის უნდა მოხდეს შეთანხმება, ეს საუკეთესო ვარიანტია. მთავარია, მეუღლემ არ აუკრძალოს მეორე ნახევარს სხვა ეკლესიაში სიარული“.⁵⁰ ძველმართლმადიდებელი ახალგაზრდები რეგიონებიდან დაიდრნენ დიდი ქალაქებისკენ, მიიღეს განათლება და ნაწილი ემიგრაციაში წავიდა სამუშაოდ.

2008 წლის რუსეთ-საქართველოს ომის დროს, სტაროვერთა მცირე ჯგუფმა საქართველო დატოვა და მათ მიზეზად ეთნიკური დევნა დაასახელეს. ზოგიერთი მათგანი საჯარო სკოლაში რუსული სექტორის გაუქმებასაც ასახელებდა. ამ ინფორმაციის გადასამოწმებლად ჟურნალისტები სოფ. გრიგოლეთში ჩავიდნენ და ადგილობრივ სტაროვერებს გაესაუბრნენ. კერძოდ, ამ საკითხთან დაკავშირებით ჟურნალისტ ლაშა გარგინავას მოჰყავს ძველმონესე მართლმადიდებელი რესპონდენტის

48 საისტორიო აღმანახი. ლალი ჭანჭალეიშვილი, „საქართველოში მცხოვრები სტაროვერები (ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მიმოხილვა)“, (თბილისი, 2001) N13, 176

49 „საუბარი საქართველოს ძველმართლმადიდებელი ეკლესიის არქიეპისკოპოს პავლესთან (ხორავა)“, აგვისტო 6, 2024 (ზ. მურვანიძის არქივიდან)

50 „საუბარი საქართველოს ძველმართლმადიდებელი ეკლესიის არქიეპისკოპოს პავლესთან (ხორავა)“, აგვისტო 6, 2024 (ზ. მურვანიძის არქივიდან)

კომენტარი: „ბევრი ვემუდარეთ, რომ დარჩენილიყვნენ და ეს ნაბიჯი არ გადაედგათ, მაგრამ ახალგაზრდები არიან და არ დაგვიჭერეს. ახლა, როგორც ჩვენ ვიცით, ყველა მათგანი უსახლკაროდაა და ნათესავებსაა თავშეფარებული. არც სამუშაო აქვთ, არც საარსებო მინიმუმი. ამ მიწაზე გაგვიტარებია მთელი ჩვენი ცხოვრება და რალა ახლა უნდა ავიყაროთ, ან სად უნდა წავიდეთ, ეს ახალგაზრდების ახირება იყო და ვფიქრობ, რომ აჩქარდნენ.“⁵¹ ასევე, ჟურნალისტი თავის სტატი-აში აღნიშნავს: „გრიგოლეთელი სტაროვერები განმარტავენ, რომ ისტორიულ სამშობლოში დაბრუნების სურვილი ვინმეს მათ მიერ შევიწროებას, არამედ სოციალური მდგომარეობ-ის გაუმჯობესების სურვილს უკავშირდება.“⁵²

ძველმართლმადიდებელი მორწმუნეები დღეს დევნასა და შე-ვიწროებას არავის მხრიდან არ განიცდიან, თუმცაღა რამდე-ნიმე გულსატკენ ეპიზოდს მაინც იხსენებენ, როდესაც საქა-რთველოს სამოციქულო ავტოკეფალიური მართლმადიდე-ბელი ეკლესიის ზოგიერთმა სასულიერო პირმა სამრევლოს წევრებს, თუ ნაცნობებს მათთან ურთიერთობა დაუშალა. მტკივნეულად აღიქვამენ, როდესაც „სექტის“, ან სხვა არა-შესაბამისი ტერმინით მოიხსენიებენ მათ ეკლესიას. საქა-რთველოს სამოციქულო ავტოკეფალიურ მართლმადიდებელ ეკლესიასთან მათ ურთიერთობა არა აქვთ, ზოგიერთ სასუ-ლიერო პირთან და პროფესორთან კი იდეოლოგიური და რელიგიური პოლემიკაც მიმდინარეობს ხოლმე, ხოლო სხვა რელიგიებთან და კონფესიებთან ლიტურგიულ დონეზე კავ-შირს გამოიციხავენ. თუმცა ყოფით, მოქალაქეობრივ და სა-

51 ლაშა ზარგინავა, „რატომ მიდიან სტაროვერები?“ , 24 საათი, (თბილისი, 2008.

27 დეკემბერი, N291 (2035) გვ. A4

52 ლაშა ზარგინავა, „რატომ მიდიან სტაროვერები?“ , 24 საათი, (თბილისი, 2008.
27 დეკემბერი, N291 (2035) გვ. A4

მსახურებრივ დონეზე ჩვეულებრივი ლოიალური დამოკიდებულება აქვთ ყველას მიმართ.⁵³ ყველაზე მთავარ პრობლემად ამჟამად მიიჩნევენ თბილისში საცხოვრებელ ნაკვეთზე ტაძრის ასაშენებლად საჭირო სახსრების არქონის, ნებაართვის და რეგისტრაციის საკითხს.⁵⁴ ამჟამად რამდენიმე ათასი ადამიანია ძველმართლმადიდებლური წესით მონათლული, თუმცა ძალიან ბევრი ემიგრაციაშია, ზოგმა გზადაგზა კონფესია შეიცვალა ან საქართველოს სამოციქულო ავთოკეფალიური მართლმადიდებელი ეკლესიის რიგებს შეუერთდა, ზოგიც ხშირი აღმსარებელ-მაზიარებელი არ არის, მაგრამ, საველე კვლევიდან გამომდინარე, ნათლად გამოჩნდა, რომ მონათვლის მსურველი ბევრია და ტაძარშიც გარკვეული რაოდენობის ადამიანები რეგულარულად ესწრებიან ლიტურგიულ მსახურებებს. განსაკუთრებით საეკლესიო დღესასწაულებზე კიდევ უფრო იზრდება დამსწრეთა რაოდენობა. ძველმართლმადიდებლები აქტიურად ცდილობენ, ჩვეულებრივად იყვნენ ჩართულები ამა თუ იმ სამოქალაქო და კულტურული ცხოვრების ნაწილში. ცდილობენ, გამოირჩეოდნენ მშვიდობისმყოფლობით და სხვებისათვის მისაბაძი ქრისტიანული ცხოვრების მაგალითით, რასაც მათი საქართველოში არსებობის ისტორიაც ადასტურებს.

დასკვნა

ძველმართლმადიდებლობა XVII საუკუნეში რუსეთის მართლმადიდებელ ეკლესიაში მომხდარი საეკლესიო სქიზმის შედეგად აღმოცენდა. სამეფო და საეკლესიო ხელისუფლების მიერ განხორციელებული მორალური და ფიზიკური დევნის, პოლიტიკური პერიპეტიების შედეგად ძველმონესე მართლმადიდებელთა ჯგუფებმა ნებაყოფლობითი მიგრაციისა თუ

53 „საუბარი საქართველოს ძველმართლმადიდებელი ეკლესიის არქივისკოპოს პავლესთან (ხორავა)“, აგვისტო 6, 2024 (ზ. მურვანიძის არქივიდან).

54 „საუბარი საქართველოს ძველმართლმადიდებელი ეკლესიის არქივისკოპოს პავლესთან (ხორავა)“, აგვისტო 6, 2024 (ზ. მურვანიძის არქივიდან).

იძულებითი გადასახლებების შედეგად მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყანაში პოვეს „ნავსაყუდელი“. მათ შორის იყო საქართველოც. საქართველოში მათი ჩამოსვლა და დასახლება, ინკულტურაციის პროცესი დამოუკიდებელი საქართველოს პერიოდამდე შეიძლება 4 ძირითად ეტაპად დაიყოს: 1. 1930-1940 წწ. 2. 1940-1950 წწ. 3. 1960-1970-იანი და 1980-90-იანი წლები. აღმსარებლობითმა თანხვედრამ (მართლმადიდებლობა), შემწყნარებლურმა გარემომ, ნაწილისთვის ნაცნობმა ბუნებრივმა ჰავამ, (ნაწილისთვის კი მასთან შეუგუებლობის დაძლევა) ადგილობრივ ცხოვრებასა და კულტურაში მათი მარტივი ადაპტირება განაპირობა. საქართველოში დასახლებიდან მოყოლებული, ისტორიაში ძველმონესე მართლმადიდებელთა (ძველმართლმადიდებელთა) ჯგუფები სხვადასხვა პოლიტიკურმა და სოციალურმა გარემოებებმა დროთა განმავლობაში ეთნიკურ-რელიგიურ-კონფესიურ ჯგუფად ჩამოაყალიბა. საბჭოთა კავშირის არსებობის მიწურულსა და დამოუკიდებელი საქართველოს პერიოდის დასაწყისში მათ კონფესიურ რიგებს არაერთი ქართველი შეუერთდა და ძველმართლმადიდებელი ეკლესია ეთნიკურ-კონფესიური ეკლესიის საზღვრებს გასცდა. რუსულ ძველმართლმადიდებელ ეკლესიასთან 30-წლიანი განხეთქილების შემდეგ დამოუკიდებელი საეკლესიო მოწყობისა და ცხოვრების საფუძველზე განვითარდა კიდევ ერთი საინტერესო რელიგიურ-კულტურული ინდივიდი - ქართული ძველმართლმადიდებლობა და ქართული ძველმართლმადიდებელი ეკლესია. რუსულ ძველმართლმადიდებელ ეკლესიასთან საეკლესიო განხეთქილება დასრულდა შერიგებით და ამ უკანასკნელმა აღიარა საქართველოს ძველმართლმადიდებელი ეკლესიის ავტოკეფალია.

ძველმართლმადიდებლები აქტიურად ცდილობენ, ჩართულები იყვნენ ამა თუ იმ სამოქალაქო და კულტურული ცხოვრებაში. ისინი გამოირჩევიან მშვიდობისმოყვარეობით და სხვებისთვის მისაბაძი ქრისტიანული ცხოვრების წესით. ძველმართლმადიდებელი ეკლესიის სწავლებისა და მესვეურთა რიგ საკი-

თხებთან (რელიგიური პრაქტიკა) პრინციპული დამოკიდებულების მიუხედავად, თანამედროვე გამოწვევებზე მათი სხვა არაერთი რელიგიური თუ მოქალაქეობრივი პოზიცია, დამოკიდებულება აბათილებს და ეჭვქვეშ აყენებს მათ შესახებ მოსაზრებას „სექტანტობისა“ და „კარჩაკეტილობის“ თაობაზე. მეტიც, ძველმართლმადიდებელთა ეკლესიის, როგორც რელიგიური კულტურის, ერთ-ერთი ინდივიდის ისტორიული და ანთროპოლოგიური გზა მჭიდროდ არის დაკავშირებული სამოქალაქო ცხოვრების განვითარებასთან. ყურადღებას იპყრობს ძველმართლმადიდებელთა წვლილი და რელიგიური თავისებურებანი ინკულტურაციისა და ტოლერანტული გარემოს ჩამოყალიბების პროცესში.

ბამოყენებული ლიტერატურა

არქიეპისკოპოსი პავლე ხორავა, „გზა-მართლად სავალი II, გრანდიოზული დივერსია“, ყაჩაღთა კრება;

დავით თინიკაშვილი და ზურაბ ჯაში, „მსოფლიო რელიგიები“ (თბილისი: 2011);

მურთაზ ჩახავა, „იოანე-იონა, რა უნდა ვაკეთოთ“, თბილისი, იბერია, 1994, file:///C:/Users/1/Downloads/Ra_Unda_Vaketot_1994.pdf ;; აპრილი 14, 2024;

ნუგზარ პაპუაშვილი, „მსოფლიო რელიგიები საქართველოში“, თავისუფლების ინსტიტუტი (თბილისი: 2002);

რელიგიები საქართველოში, ნუგზარ პაპუაშვილი, „ძველ-მართლმადიდებლები“, რედ. ზურაბ კიკნაძე, საქართველოს სახალხო დამცველთან არსებული ტოლერანტობის ცენტრი, (თბილისი: 2008);

საისტორიო აღმანახი, ლალი ჭანჭალეიშვილი, „საქართველოში მცხოვრები სტაროვერები (ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მიმოხილვა)“, (თბილისი, 2001) N13;

(საქართველოს ძველმართლმადიდებელი ეკლესიის ოფიციალური საიტი), „XVII საუკუნის რუსეთის საეკლესიო განხეთქილება“ - „პროტო-პრესვიტერი იოანე ბელევეცევი, ლენინგრადის სასულიერო აკადემიის პროფესორი, ღვთისმეტყველების მაგისტრი XVII საუკუნის რუსეთის საეკლესიო განხეთქილება“ (საქართველოს ძველმართლმადიდებელი ეკლესიის ოფიციალური საიტი), https://www.oldorthodox.ge/istoria_xvii_saukunis_rusetis_saeklesio_reforma.html; მარტი, 28, 2024;

საქართველოს ძველმართლმადიდებელი ეკლესიის ოფიციალური საიტი, „საეკლესიო შერიგების სიგელი“, https://www.oldorthodox.ge/istoria_saeklesio_sherigebis_sigeli.html ;

ტოლერანტობის ცენტრი (მომზად. ნუგზარ პაპუაშვილისა და არქიეპისკოპოსი პავლე ხორავას მასალების მიხედვით), „ძველ-მართლმადიდებლები“, რელიგიური მრავალფეროვნება საქართველოში, მთ. რედ. ბექა მინდიაშვილი, გამოცემა მომზადებულია საქართველოს სახალხო დამცველთან არსებული ტოლერანტობის ცენტრის მიერ, (თბილისი, 2021);

ფილოსოფიური ძიებანი, კრებული მესამე, დავით გეგეშიძე „ქართული ეროვნული ცნობიერება და რელიგიები“, (თბილისი, 1999.) N3;

ჯორჯიან თაიმსი, დავით გეგეშიძე, „საქართველოს რელიგიური რუკა“ (თბილისი, 1995), 3-10 მაისი, N 16. 3;

24 საათი, ლაშა ზარგინავა, „რატომ მიდიან სტაროვერები?“, (თბილისი, 2008. 27 დეკემბერი, N291 (2035);

Shchegoliaev Andrei Andreevich, Logvinenko Alexey, „Old-believers in the 18th and 19th centuries“, (The article was translated, with omissions, from rpsc.ru) <https://nashavera.com/en/articles/old-believers-in-the-18th-and-19th-centuries>, 11 თებერვალი, 2024;

„საუბარი საქართველოს ძველმართლმადიდებელი ეკლესიის არქიები-სკოპოს პავლესთან (ხორავა)“, აგვისტო 6, 2024 (ზ.მურვანიძის არქივიდან);

„შეხვედრა (ინტერვიუები) ფოთის ეპისკოპოს მეუფე ბასილთან (მაშინინი) და სამრევლოს წევრებთან“, აგვისტო 14, 2024 (ზ.მურვანიძის არქივიდან);

Бочков, Павел Владимирович, священник, „Грузинская Древлеправославная Церковь – история возникновения, межюрисдикционные конфликты и современное состояние старообрядческой поповской юрисдикции“, Сборник трудов Якутской духовной семинарии, (опубликовано: 2017) <https://cyberleninka.ru/article/n/gruzinskaya-drevlepravoslavnaya-tserkov-istoriya-vozniknoveniya-mezhyurisdiktsionnye-konflikty-i-sovremennoe-sostoyanie/viewer>;

Зеньковский, Сергей Александрович, „28. Собор патриархов 1666–1667 годов“, „Русское старообрядчество: В 2-х томах. “ (Том I. Духовные движения семнадцатого века – предисловие к новому изданию), (Сост. Г.М. Прохоров. - Москва : Ин-т ДИ-ДИК, Квадрика 2009);https://azbyka.ru/otechnik/Sergej-Zenkovskij/russkoe-starooobradchestvo/1_36;

Зудин, А. И. и Н. А. Власкина, „Русская связь. История и культура старообрядчества юга России и зарубежья.“ (Приморско-Ахтарск. 2016 г.);

интернет-проект „Иерархия церквей“, „Грузинская Древлеправославная Церковь“, <http://www.hierarchy.religare.ru/h-orthod-starooobiversk.html> ;

Открытая православная энциклопедия «Древо», „МОСКОВСКИЙ СОБОР 1666-1667“, (Published:28.01.2019)https://drevoinfo.ru/articles/13678316.html?_x_tr_sl=ru&_x_tr_tl=ka&_x_tr_hl=ka&_x_tr_pto=sc ;

დამატებითი წყაროები:

ალექსანდრე შუმეგანი, (პროტოპრესვიტერი) „მართლმადიდებლობის ისტორიული გზა“, მთარგმნ. როლანდ ჩხეიძე,(თბილისი: 2014);

პავლე კუზნეცოვი, „მესამე რომი“ ესქატოლოგიიდან პოლიტიკურ მითამდე“,

(მოსკოვის საპატრიარქო, საგარეო საეკლესიო კავშირების განყოფილება), (04.04.2021), <https://mospat.ru/ge/authors-analytics/86649/>;

„კარიბჭე“, კახაბერ კენკიშვილი, „სიმონ-პეტრას მონასტერში პირველად რომ მოისმინეს ჩვენი გალობა, თქვეს, ამ საგალობელს ღმერთამდე ავყავართ“ - ბერძნულ მონასტერში მთელი წირვა ქართული გალობით წარიმართა“ (გამოქვეყნების თარიღი: 22.07.2010), <http://karibche.ambebi.ge/qristianuli-ckhovreba/qristianuli-khelovneba/6020-simon-petras-monastershi-pirvelad-rom-moismines-chveni-galobathqves-am-sagalobels-ghmerthamde-avyavartho.html> ;

Mansel, Philip, „Constantinople City of the World's Desire 1453-1924“ (The Washington Post. 4 February 1997), (St. Martin's Press1995) <https://www.washingtonpost.com/wp-srv/style/longterm/books/chap1/constantinople.htm> აპრილი 13, 2024

Encyclopaedia Britannica, „Alexis tsar of Russia“ (Written and fact-checked by The Editors of Encyclopaedia Britannica), (Encyclopaedia Britannica, Inc), (Published: Mar 15, 2024),

<https://www.britannica.com/print/article/14522> , აპრილი 4, 2024

THE RUSSIAN ORTHODOX OLD BELIEVER CHURCH, Nikon's reforms — the beginning of the schism, #History of old-believers, (22 August 2018), https://en.rpsc.ru/publications/history-of-old-believers/beginning_schism/ ;

Борис П. Павлович , „Б. П. Кутузов. Предисловие к книге «Церковная «реформа» XVII в. как идеологическая диверсия или национальная катастрофа»“, (Источник: Русская Православная Старообрядческая Церковь,30 мая2012);https://ruvera.ru/articles/bp_kutuzov_predislovie_k_knige_cerkovnaya_reforma_xvii_v?fbclid=IwAR2SXvEraAyuPhg3Um4Z10gDd78geThzAChD_Agmbib5MOWxTaBcgW-t0Yw_aem_AckryNImWPOcGO1FNbnQxO47Ry3-3V7Fv3HijlgrrcUc7eipQ_JLld2cOyVgpP2E1OSQY D5b_8pOxFzgjvEuZTn6 , აპრილი 11, 2024;

Лопухин, Александр Павлович, „Аввакум, протопоп“, (Православная Богословская энциклопедия или Богословский энциклопедический словарь. Том I,), (Православная богословская энциклопедия или Богословский энцикло-педический словарь.: под ред. проф. А. П. Лопухина: В 12 томах. - Петроград: Т-во А. П. Лопухина, 1900-1911. / Т. 1: А - Архелая. - 1900. - X, [2] с., 1128 стб.) <https://azbyka.ru/otechnik/Lopuhin/pravoslavnaja-bogoslovskaja-entsiklopedija-ili-bogoslovskij-entsiklopedicheskij-slovar-tom-1/20> ;

Флоровский, Георгий, (Протоиерей), „4.Трагедия раскола, III. Противоречия XVII-го век“, Пути русского богословия (Издание

второе, исправленное и дополненное, 2003 год. Интернет-версия под общей редакцией Его Преосвященства Александра (Милеанта), Епископа Буэнос-Айресского и Южно-Американского), (С предисл. Н. Лосского. - Москва: Институт Русской цивилизации, 2009.), https://azbyka.ru/otechnik/Georgij_Florovskij/puti-russkogo-bogoslovija/ ;

youtube: Andrea Verro, „Старообрядцы Грузии (док. фильм)“, (Автор фильма: Кристина Гаручава), [video], youtube (uploaded 23 May, 2021), <https://www.youtube.com/watch?v=wKp0bk2la2k> , URL accessed April 28, 2024